

ський, зберігаючи надалі позицію відрубності, протиставлення і окремішності від позиції і лінії Комуністичної партії, перейшов до виявлення цих позицій назовні». Зокрема, він звинувачувався у неконкретних виступах, поширенні чуток про його утиски, написанні анонімних заміток для західної преси і т. д.

Ці групи оцінювалися як різні за політичним спрямуванням: Воблого — як російської великодержавної орієнтації, Грушевського — як українського націоналістичного гатунку. Проте разом вони складали «невизначений блок». Все це, на думку комфракції, становило загрозу ВУАН і вимагало вжиття заходів для «переборення знахабнелих ворожнечо-класових елементів». Було визнано «за конче потрібне посилити ідеологічну боротьбу з Грушевським і його теоріями шляхом зачитання рефератів з критикою його поглядів, шляхом поміщення рецензій і шляхом виступів у самій ВУАН».

У той час, коли керована Скрипником комфракція академії прагнула боротися проти Грушевського цивілізованими методами, в ДПУ завершувалася розробка плану більш радикальних заходів. Фабрикувалася ще масштабніша, ніж «СВУ», справа так званого «Українського національного центру» («УНЦ»). Його головою і був «поставлений» академік Грушевський.

Керівництво республіки вирішило використати саме цей вже апробований метод боротьби з в цілому пасивною політичною опозицією, до якої входила частина української інтелігенції. 22 березня 1931 р. на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У голова ДПУ УСРР Балицький доповів про справу «УНЦ» і дістав дозвіл на проведення чергової репресивної акції. Не викликали заперечень з боку вищого партійного і державного керівництва республіки і наміри ДПУ щодо Грушевського. Наступного дня його було заарештовано.

(Далі буде)

Одержано 23.05.91

Освещаются последние годы жизни М. С. Грушевского на Украине, развертывание борьбы против него со стороны официальной историографии.

150-річчя

з дня народження М. П. Драгоманова

В. Г. Сарбей (Київ)

До поглядів М. П. Драгоманова на національне питання

В статті проаналізовано основний зміст національної програми М. П. Драгоманова як загалом, так і щодо конкретного розв'язання «українського питання». Автор розповідає, як ставилися до неї сучасники — послідовники і опоненти видатного українського вченого і суспільно-політичного діяча — І. Я. Франко, М. І. Павлик, М. С. Грушевський, В. І. Ленін та ін., розкриває своє бачення драгомановської творчої спадщини в контексті Декларації про суверенітет Української РСР, Закону про державність української мови та інших документів, прийнятих Верховною Радою республіки в наш час.

«Народ, що не шанує своїх великих людей, не варт зватися освіченим народом»¹. Таким образним висловлюванням розпочав промову з нагоди вшанування 30-річчя творчої діяльності М. П. Драгоманова один з найвидатніших його учнів, що став не меншою постаттю в історії й культурі України, І. Я. Франко. А на завершення великий український письменник і революціонер-демократ сказав: «Нині у нас ім'я Драгоманова для многих ще є мов якийсь страхополох...»².

Нам уявляється, що обидва висловлювання мають сенс і сьогодні і що вони однаковою мірою стосуються обох цьогорічних світового значення ювілеїв — Михайла Петровича Драгоманова (18/30/IX.1841—21.VI.(2.VII) 1895) і Михайла Сергійовича Грушевського (17/19/IX.1866—25.XI.1934). Вересневі дні народження першого й другого відокремлені один від одного періодом у 25 літ. Ще донедавна в часи, поіменовані тепер культівськими і застійними, на обидва імені було накладене найсуворіше офіційне табу і відкрито їх можна було називати лише в критичному забарвленні. Нині ж український народ разом з усім прогресивним людством віддає заслужену шану 150-річчю одного і 125-річчю другого, хоч їхні підходи до розв'язання важливих суспільно-політичних питань, у тому числі й національного, далеко не в усьому збігалися. Та й після недавнього проголошення державного суверенітету Української РСР нашої громадськості, безперечно, більше імпонує ім'я М. Грушевського, який на практиці закладав підвалини незалежності України. Однак не слід забувати й про те, що протягом усього творчо свідомого періоду свого життя, аж до кінця 1917 р., він боровся не за самостійну, а за автономну Україну в складі докорінно демократизованої Росії, тобто фактично слідував заповітам М. Драгоманова. І хто знає, можливо, якби не державний переворот 1917 р. у Петрограді, що увійшов в історію як Велика Жовтнева соціалістична революція, чи не здійснилася б мрія М. Драгоманова про утвердження федеративного устрою співжиття народів колишніх багатонаціональних імперій — Російської і Австро-Угорської?!

В усякому разі, коли громадянська війна вже йшла до переможного завершення на користь більшовиків, і вони впритул зайнялися державним будівництвом на засадах радянської федерації (шляхом зміцнення взаємин радянських республік Росії і України), згадали й творчу спадщину найавторитетнішого, як на той час, в усій Європі вітчизняного теоретика і пропагандиста федеративних ідей. 1920 р. у тодішній столиці Радянської України Харкові Всеукраїнським державним видавництвом було випущено в світ десятитисячним тиражем збірник «1895—1920. Пам'яті Михайла Драгоманова». В передмові до нього зазначалося, що серед широких кіл українського суспільства ім'я вченого ще не здобуло належної оцінки та пошани, а між тим 25-ті роковини з дня його смерті прийшлися на часи, здавалося б, цілковитої перемоги та втілення в життя «щиро інтерналістичних і соціалістичних ідеалів велетня українського ренесансу, великого українця-соціаліста, великого благовістителя соціалістичної України».

Досить знаменним було й те, що у написаному цілком з прорадянських позицій Я. Довбищенком ґрунтовному нарисі «Михайло Драгоманів. Його життя, наукова, політична та громадська діяльність» й словом не згадувалося про найрізкіше засудження його «націоналістичного міщанства» в основоположних і вже й тоді досить активно спопуляризованих серед широких читацьких мас ленінських працях «Критичні замітки з національного питання» і «Про право націй на самовизначення»³. Отже, в 1920 р. Радянська Україна ніби з мовчазної згоди тодішнього загальноновизнаного і активно діючого лідера ра-

¹ Франко І. Я. Промова на ювілеї М. П. Драгоманова // Зібрання творів у 50-ти т. — К., 1986. — Т. 46. — Кн. 2. — С. 220.

² Там же. — С. 227.

³ Див.: Ленін В. І. Повне зібр. творів. — Т. 24. — С. 140; Т. 25. — С. 283.

дянського соціалістичного будівництва віддавала шану розкритикованому ним українському федералістові, який органічно не сприймав ніякого державного централізму, вбачаючи в ньому засіб соціального й національного поневолення мас правлячою диктатурою.

Та насправді В. І. Ленін не все відкидав у творчій спадщині М. Драгоманова. Наприклад, при написанні дуже важливої для розробки принципів ставлення революційного пролетаріату до буржуазної інтелігенції праці «Гонителі земства і Аннібали лібералізму» (1901 р.), тавруючи реакційну антидемократичну політику царизму і політичну імпотенцію російського лібералізму, він якнайширше використав фактичний матеріал з виданої за кордоном у 1889 р. брошури М. Драгоманова «Либерализм и земство в России»⁴. Причому в праці «Гонителі земства і Аннібали лібералізму» містилися не тільки численні посилання на брошуру Драгоманова, а й схвальні оцінки ряду висновків її автора⁵. З матеріалів редакційної М. Драгомановим газети «Вольное слово», що видавалася у Женеві у 80-х роках XIX ст., В. І. Ленін використав статтю «Толцыте и отверзется», написану самим редактором. У ній йому, напевно, імпонували і переконливі заяви про марність очікування від самодержавства задоволення ним насутих суспільно-політичних потреб населення, і рішучі заклики до всіх опозиційних сил приєднуватися до енергійної боротьби соціально-революційних гуртків проти царського уряду, і різка критика ліберального славослів'я реформістській політиці царизму, в кінцевому підсумку спрямованого на зміцнення його влади⁶.

Отже, у В. І. Леніна ще до революційного піднесення 1917 р., яке підняло на визвольну боротьбу народи Російської імперії, існували не тільки негативні, а й позитивні оцінки суспільно-політичних поглядів М. П. Драгоманова з національного питання. З початком же відвертої боротьби за державну владу лідер більшовиків докорінно змінив свої думки про федералістичні ідеї (вони становили основу суспільно-політичного світогляду Драгоманова) і перейшов від повного несприйняття їх до визнання допустимості використання як засобу розв'язання національного питання.

Однак після смерті вождя більшовиків його критичні й далеко не безспірні зауваження на адресу М. П. Драгоманова були роздуті ідеологами сталінізму настільки, що великий український федераліст прирікався на повне забуття. Сталіну, який видавав себе за прихильника державного федералізму, а насправді був невідступним будівником унітарної держави безправних народів, стала на заваді творча спадщина Драгоманова, про якого А. В. Луначарський сказав, що він «лишається джерелом світла, що дивує яскравістю і красою свого розуму, і лишається великим учителем, котрий далекозорістю і правдолюбством не нижче самого Чернишевського»⁷.

Тут процитовано заключний висновок із статті А. В. Луначарського «Шевченко і Драгоманов», яку вперше було надруковано 1914 р. у журналі українських соціал-демократів «Дзвін», а 1920 р. опубліковано вдруге у згадуваному нами збірнику «Пам'яті Михайла Драгоманова». Там же у нарисі Я. Довбищенка відзначається, що ще за свого життя вчений зазнавав критичних нападок саме за позицію в національному питанні. Одні ляляли його за «шовінізм», «революційність», «демократизм», «анархізм», інші — за «космополітизм», «поміркованість», «лібералізм» та «нігілізм».

Сам Михайло Петрович у написаній 1883 р. автобіографії змушений був визнати, що все життя полемізував друкованими статтями

⁴ Див.: Сарбей В. Г. В. І. Ленін і дожовтнева спадщина історіографії України.— К., 1972.— С. 237.

⁵ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів.— Т. 5.— С. 26, 27, 38—39, 45.

⁶ Сарбей В. Г. Назв. праця.— С. 245—246.

⁷ Пам'яті Михайла Драгоманова.— С. 55.

і рукописними листами проти нападок на нього з боку російських, польських, німецьких, українських (і особливо галицьких) діячів як консервативного, так і революційного напрямів, узагальнивши це спостереження таким багатозначним висновком: «А треба сказати, що у своїй довголітній полеміці з різними таборами я жодного разу не зустрічався з противником цілком добросовісним, тобто таким, який би виклав вірно мої думки та потім і спростував би їх своїми аргументами, особливо фактичними. Ні, мені доля надсилала завжди таких противників, які розпочинали з того, що перекручували найбезцеремоннішим чином мої думки, а кінчали наклепами на мою особу»⁸. На це саме скаржився М. Драгоманов і в одному з листів до І. Франка. «Я завше прожив так, — писав, зокрема, він, — що мене по меншій мірі з двох боків лаяли, й навіть таке сам собі правило виробив, що якщо що-небудь напишу таке, що лають тільки з одного боку, то вважаю за діло невдачне. З «Истор. Польшею» мені дійсно пощастило: її лаяли з 16 точок горизонту: консерватори, радикали, ліберали і т. ін.»⁹.

Сам автор вважав свою працю «Историческая Польша и великорусская демократия» програмною щодо пояснення історії виникнення українського питання і визначення шляхів його розв'язання, як і національних питань інших народів. Досить містку, хоча й стислу анотацію до цієї праці Драгоманов подав у продовженні автобіографії (1889 р.): «Историческая Польша и великорусская демократия» — вийшла й окремою книгою (1882). В ній я зробив історичний і критичний огляд революційних рухів у Росії з 60-х років у зв'язку з польським та українським питаннями і взагалі питанням політичної волі й децентралізації у Росії і закінчив її програмою політичної і адміністративної реформи у Росії на засадах автономії земських одиниць — общин, повітів, губерній, або областей. В рамках цієї автономії я передбачав і розв'язання національних питань у Росії, висловлюючись, таким чином, проти всяких сепаратизмів і навіть націоналізмів на австро-угорський лад за таке розв'язання національного питання, яке, наприклад, існує в Швейцарії (де ні вся країна, ні навіть кантони зовсім не розділені за расовим принципом) і яке виробляється у Бельгії (між фламандцями і валлонами)»¹⁰.

Найкращим і найважливішим у величезному драгомановському історико-публіцистичному доробку вважав цей твір й І. Я. Франко. Він, образно кажучи, вплив у десятку, коли привселюдно проголосив, чим же саме і кому твір Драгоманова затуманив очі. За висловом І. Франка, в «Исторической Польше и великорусской демократии» автор показав, «як найліпші, найрозумніші люди з москалів і поляків впадали в тяжкі помилки і пропадали з найліпшими своїми намірами власне через те, що не вміли чи не хотіли бачити між поляками і москалями цілого ряду недержавних народностей, в тім числі і українців, котрі чимраз голосніше домагаються своїх прав яко самостійного народу»¹¹.

⁸ Драгоманов М. П. Автобиографическая заметка // Літературно-публіцистичні праці: У 2-х т.— К., 1970.— Т. 1.— С. 68. Зазначимо, що до наших днів триває полеміка навколо особи М. П. Драгоманова, його наукової, публіцистичної і громадської діяльності, змісту його творчої спадщини та її ідейно-політичного спрямування (Див.: Вітчизна.— 1965.— № 8.— 167—174; Исследования по отечественному источниковедению.— М.; Л., 1964.— С. 163—178; Вспомогательные исторические дисциплины.— Л., 1970.— Вып. 3.— С. 290—321; Комуніст України.— 1972.— № 11.— С. 93—95; Літературна Україна.— 1981.— 16 жовт.; Радянське літературознавство.— 1983.— № 6.— С. 62—66).

⁹ Драгоманов М. Листи до Ів. Франка і інших, 1887—1895.— Львів, 1908.— С. 45.

¹⁰ Драгоманов М. П. Добавление к автобиографической заметке, писанное для г[осподина] Leon Sicher. В начале февраля 1889 [года] // Літературно-публіцистичні праці.— Т. 1.— С. 69.

¹¹ Франко І. Я. Промова на ювілеї М. П. Драгоманова // Зібрання творів у 50-ти т.— Т. 46.— Кн. 2.— С. 226.

Справді, М. Драгоманов першим на повний голос відважився сказати правду про нехтування національних прав українського народу з боку не тільки відвертих реакціонерів, а й діячів польського та загальноросійського визвольних рухів. Зовсім не помічали існування українського народу як окремого етносу чи нації (і це довів Драгоманов) ні К. Маркс, ні Ф. Енгельс, ні О. І. Герцен, ні М. Г. Чернишевський, ні російські народники, ні російські соціал-демократи. Те ж саме стосується і польських та російських революціонерів — як сучасників, так і нащадків Драгоманова.

Найбільш нетерпимими щодо змісту «Исторической Польши и великорусской демократии» виявилися лідери російської соціал-демократії — від Плеханова до Леніна. Вони одностайно й різко засудили дошкульний для них твір, бо й самі недооцінювали українське питання, вважали українців носіями лише мовно-діалектичних відмінностей серед мас російського (великоруського) або польського народів. Недивно тому, що й у радянський час «Историческая Польша и великорусская демократия» сприймалася навіть освіченою громадськістю як явище цілком одіозне, хоч мало хто звертався безпосередньо до оригіналу, послуговуючись лише ленінською критикою. А без глибокого ознайомлення з ним не можна ні до кінця розібратися у перипетіях історії українського національного і загальноросійського визвольних рухів, ні з'ясувати погляди автора на українське питання і шляхи його розв'язання.

На думку М. Драгоманова, російські й польські революціонери в ігноруванні самостійних національних та соціальних інтересів українського народу нічим не відрізнялися від російського царизму й правлячих кіл Речі Посполитої. Найбільше дісталосся від Драгоманова його спільникам по визвольній антицаристській боротьбі, учасникам загальноросійських революційно-народницьких організацій, які діяли на Україні. Можливо, в своєму безкомпромісному ставленні до «українського питання», беззастережному прагненні добитися того, щоб про його рідний народ знали в усьому світі як про такий, що не поступається ні культурою, ні мовою перед іншими, щоб його поважали як цілком самостійну націю й освічені люди на його батьківщині, в тому числі й народницькі революціонери, Драгоманов дещо нехтував самовідданістю останніх у їхній боротьбі проти царизму не на життя, а на смерть. Однак якщо згадати й сьогоднішні труднощі з впровадженням у життя Закону про українську мову як державну та реакцію на нього з боку чималої частини сучасного населення України, а серед нього і багатьох українців за національністю, то можна цілком виправдати їдке й водночас дуже болісне глузування Драгоманова з приводу того, що «південноросійські соціалісти», тобто члени народницьких гуртків на Україні, вважали, що українську мову можна вживати усно в розмовах з «простими людьми», але ні в якому разі цього не можна робити у друкованій пропаганді, яка має вестися винятково російською мовою.

А далі М. П. Драгоманов навів прямо-таки вбивчий приклад нехтування народницькими революціонерами української мови: «...З «Чигиринської справи» 1876 р. дізнаємося, що російські соціалісти, українські уродженці, які там діяли, проповідували організацію «тайної дружини», не знаючи, що по-українському «дружина» означає «любовниця, наречена»¹². Обрусілих українських інтелігентів Драгоманов називає «іноземцями вдома», а російським революціонерам дорікає й за повне нехтування історії України в їхній «соціалістичній пропаганді», хоча вони широко використовували в ній фактичний матеріал з історії Росії та багатьох зарубіжних країн¹³.

¹² Драгоманов М. П. Историческая Польша и великорусская демократия. — Киев, 1917. — С. 94.

¹³ Там же. — С. 101, 88.

Чи не найбільше обурення у Драгоманова викликало перекинування російськими соціалістами запозичених ними, за його висловлюванням, з творів К. Маркса, Ф. Енгельса та Ф. Лассаля ідей інтернаціоналізму (за драгомановською термінологією — космополітизму). Ці ідеї підносилися як такі, які нібито в Росії об'єктивно відповідали централістично-обрусительній (Драгоманов називає її протинаціональною) ідеології, що її пропагували російські революціонери. «В числі софізмів, які пускалися в хід обрусителями, — читаємо в «Исторической Польше...», — був і такий, що нібито, мовляв, всесвітня культура вирає від стирання національностей, хоча пани-обрусители чомусь не починали виконання цієї «вимоги всесвітньої програми» із стирання своєї національності»¹⁴.

І тут одразу ж пригадуються обрусители з правлячих кіл Радянського Союзу і Радянської України, наполегливу русифікаторську політику яких затаврував І. М. Дзюба у своїй ще 1965 р. написаній, але вперше опублікованій лише 1990 р. праці під красномовною назвою «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Хіба не перегукуються з вищенаведеною цитатою з «Исторической Польши...» хоча б такі висловлювання І. М. Дзюби: «А от ті, хто сьогодні сповідує... поглинення багатьох націй «зразковою російською», — ті зуть це... марксизмом і комунізмом! Який гіркий і безглуздий парадокс!»; «...А Маланчук підставляє сюди своє начало всіх начал: злиття всіх націй Союзу в російській нації, особливо ж національне розчинення України в Росії»; «...Чому всі ті на Україні, кому нібито *байдуже*, насправді байдужі (а часом і ворожі, свідомо чи несвідомо) *саме і тільки* до української мови, до української культури, до України взагалі? І куди дівається їхня «байдужість» та «інтернаціональна безсторонність», коли справа торкається престижу їхньої набутої російськості?.. Кому і навіщо потрібно, щоб цілі народи переставали бути самими собою і притому не творили щось нове, а просто вливалися в інший народ, позбавляючи і його власного обличчя? Чи це шлях до рівності і вселюдської солідарності?»¹⁵.

Зважаючи на те, що М. Драгоманов жив в інший час та ще й в еміграції, що забезпечувало йому порівняну особисту безпеку, відповідні думки про інтернаціоналістську фразеологію як облудне прикриття підступної русифікаторської поневолюючої політики він міг сформулювати значно різкіше: «В Росії ж від неточності терміну «нація», «національний» і вживання його на французько-якобинський манер, в розумінні державному, і особливо від змішання ідей космополітизму з ідеєю обрусіння відбулося найжахливіше непорозуміння, яке привело до того, що дуже багато російських соціалістів найсерйознішим чином зрозуміли формулу Інтернаціоналу: «Пролетарі всіх країн (націй), єднайтеся!» у такому вигляді: «Пролетарі всіх країн, підлеглих російській державі, обрусівайтесь!». Звичайно, з такою ясністю цю формулу майже ніхто з російських соціалістів не проголошував, особливо в пресі, і навіть майже всі вони ображалися, коли їм вказували, що їхня система дій відповідає саме такий формулі, але, однак, якщо не в теорії, то на практиці багато хто «з російських» соціалістів у своєму середовищі були такими ж нівеляторами-обрусителями, якими у своїй сфері були пани Каткови та інші вороги і соціалістів, і будь-яких національних автономістів»¹⁶.

Безперечно, це висловлювання й через сотню років дошкуляло провідникам русифікаторської політики на Україні (а, можливо, й сьогодні бере за живе тих, хто не згоден з недавно прийнятим Законом про

¹⁴ Там же.— С. 74.

¹⁵ Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? // Вітчизна.— 1990.— № 7.— С. 112; № 7.— С. 106; № 8.— С. 101.

¹⁶ Драгоманов М. П. Историческая Польша и великорусская демократия.— С. 75.

українську мову як державну в нашій республіці?). За змістом «Інтернаціоналізм чи русифікацію» можна вважати продовженням «Исторической Польши и великорусской демократии». В них порушуються одні й ті ж питання, пов'язані із захистом мови, а отже, і самої української нації. Обидва автори підтверджують свої висновки великим фактичним матеріалом. Є й збіги у конкретно-історичних прикладах, посиленнях на певних діячів минулого, їхні висловлювання.

Прямо використати творчу спадщину М. Драгоманова І. Дзюба не міг, оскільки вона перебувала тоді якщо не під заборорою, то, за певне, під підозрою у ревнителів офіційної ідеології. Однак ім'я одного з найвидатніших українських учених і суспільно-політичних діячів він назвав кілька разів і відверто висловив своє глибоке обурення з приводу того, що найбільші українські вчені в галузі суспільних наук — М. Грушевський і М. Драгоманов — «люди із світовим ім'ям і світовим визнанням, не відомі в своїй країні»¹⁷. Та й не можна було сподіватися на дозвіл друкувати праці, концепції яких ніяк не вкладалися у фальшивий методологічний фундамент радянської історіографії, на якому будувалися всілякі «теорії» про «возз'єднання» чи «добровільне приєднання», про визвольну зовнішньополітичну місію Російської імперії тощо. Ці «теорії» І. Дзюба піддав нищівній критиці.

М. П. Драгоманов же взагалі давав однозначно негативну оцінку політиці царизму щодо завойованих ним народів. В «Исторической Польше...» він категорично застерігав про марність сподівань на те, що самодержавний цар із своїми ще більш самодержавними чиновниками може задовольнити актуальні вимоги громадськості про надання волі особи і національності. Він наголошував, що боротьба за повалення самодержавства повинна відбуватися на федеративних засадах, тобто на запереченні «єдності Росії» або «єдності російського народу», і пропонував російським революціонерам відмовитися від вживання цієї централістичної термінології, яка об'єктивно пропагувала великоросійську винятковість і тим самим фактично обмежувала їхній вплив на широкі маси населення Російської імперії: «Маси великоросійські, за розвитком у них 500-річною історією поклоніння царю, не співчують боротьбі російських революціонерів саме з царем; — невеликоросійські ж народи революціонери не зуміли зацікавити цією боротьбою»¹⁸.

Драгоманов змальовує зовсім не традиційно-ідилічну характерну для тодішньої офіційно-самодержавної (втім, і для пізнішої — радянської!) пропаганди картину возз'єднання України з Росією» 1654 р., а, навпаки, таврує «тупоголових політиків» царя Олексія Михайловича, що складали йому звернення до українського народу, не рахуючись з його національними вільнолюбивими рисами (без холопсько-монархічних звичок) й брутально поводитися з ним, внаслідок чого вже через чотири-п'ять років серб Крижанич спостерігав в українців сильну «політичну ересь, що жити під православним царством московським гірше турецької муки та єгипетської роботи»¹⁹. До речі, приєднані до Росії в той же період білоруси вже через рік говорили, що вони «замість кращого у гіршу неволю потрапили». Словом, московські політики, як пише Драгоманов, у XVII ст. по суті здійснили «ампутацію від Польщі непольських земель» і виявились нездатними «утримати за собою симпатії населення Литви, Білорусії і України». Зокрема, ново-приєднані до Росії українські землі зазнали політичної централізації, денационалізації вищих класів суспільства, кріпосного права, внаслідок

¹⁷ Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? // Вітчизна.— 1990.— № 7.— С. 90.

¹⁸ Драгоманов М. П. Историческая Польша и великорусская демократия.— С. 5.

¹⁹ Там же.— С. 11.

чого «національність українська вмерла до самого XIX ст., коли вона була відкрита купкою поетів та учених»²⁰.

На сторінках «Исторической Польши...» Драгоманов виклав своє бачення військово-дипломатичної політики Росії в XVI—XVIII ст., яке за змістом так нагадує те, що можна прочитати у К. Маркса в його «Викритті дипломатичної історії XVIII ст.» або у Ф. Енгельса в його «Зовнішній політиці російського царизму», хоч обидві ці праці побачили світ пізніше. Свої глибоко аргументовані оцінки наслідків Переяславської ради для українського народу Драгоманов зробив ще раніше у так і не завершеній праці «Пропащий час. Українці під Московським царством (1654—1876)». Запланована ним для опублікування у першому випуску альманаху «Громада», вона зусиллями М. Павлика побачила світ спочатку 1896 р. у Франковому журналі «Жите і слово», а 1909 р. — надрукована окремою брошурою у Львові.

Нинішнього року з'явилася перша радянська публікація цієї праці Драгоманова. Проте вступна стаття до неї викликає заперечення. Її автор В. Довгич, очевидно, прагнучи підтягнути думки Драгоманова до рівня вимог суверенітету України, послався на висновок першого видавця «Пропащего часу» М. Павлика, який приписав авторові ідею «відірвання України від Росії»²¹. Але ж зміст цієї праці не дає підстав для такого висновку, на що свого часу звернув увагу І. Я. Франко. У рецензії на львівське видання «Пропащего часу» 1909 р. він, зокрема, писав: «В усякім разі зі статті М. Драгоманова, оскільки сягає її дотеперішній текст, не можна витягати такого висновку, як власне того, що на думку М. Драгоманова для України: *«Одно спасіння: вирватись з царства нашої пропащості, відділити й відгородити українську землю від Росії — якнайшвидше, за всяку ціну, поки ще час...»*. Як, звичайно, так і тут, М. Павлик, покликаючись на М. Драгоманова, являється найгіршим толкователем його слів і думок і щодо стилізації, в додатку, найнещасливіше. Ніякий розумний чоловік, що має крихту політичного глузду, а тим менше М. Драгоманов, не міг навіть найбуйнішою фантазією змалювати собі можності «відділити й відгородити українську землю від Росії»²².

Повністю приєднуємося до цих слів, як і до висновку І. Франка про те, що драгомановська оцінка періоду 1654—1876 років в історії України як страченого часу є надто песимістичною. І все ж Драгоманов мав підстави таврувати недосконалість державного устрою Московського царства (пізніше — Російської імперії), політика якого на Україні підірвала наявні тут демократичні порядки в адміністративно-місцевому управлінні, які не поступалися конституційним вільним державам Західної Європи і дуже контрастували «з тим безправ'ям, яке було у государстві Московським»²³.

До того ж, як принциповий противник великих централізованих держав, створених шляхом завоювання і поневолення народів, Драгоманов переконував, що всі справи в них не «можуть бути виправлені чиновниками та указами з далеких столиць, не спитавши, що думають люди в тих самих краях, для котрих пишуться укази», що «мовбито серце Росії — Москва — було й єсть для всіх, навіть для великоруських, земель просто павуком, а зовсім не серцем», що коли на Україні «потроху почало йтись до нового кріпацтва, а Московське царство не тільки не зупинило цієї ходи, а ще помогло розростись злим зернам, що були в козащині, а добрі заглушило»²⁴.

²⁰ Там же. — С. 11—12.

²¹ Драгоманов М. Пропащий час: Українці під Московським царством (1654—1876) // Пам'ятки України. — 1990. — № 4. — 1991. — № 1. — С. 2.

²² Франко І. Я. Михайло Драгоманов. Пропащий час: Українці під Московським царством (1654—1876). З передмовою Михайла Павлика. — Львів, 1909. — Ст. 38 // Зібрання творів у 50-ти т. — К., 1986. — Т. 47. — С. 403—404.

²³ Пам'ятки України. — 1990. — № 4. — 1991. — № 1. — С. 6.

²⁴ Там же. — С. 4, 6, 7.

Зрозуміло, що М. Грушевському більше імпонувало різко критичне ставлення М. Драгоманова до періоду історії України під владою Російської імперії. Він сам так ставився до нього. Розважливий і поміркований підхід, висловлений у рецензії І. Франка, він не приймав, та й стосунки з М. Павликом у нього не були приятними. Рецензію відхилив саме М. Грушевський²⁵, хоча він високо цинив як наукову, так і суспільно-політичну діяльність Драгоманова, а найголовніше — його вимогу найширшої державної автономії України в демократизованій федеративній (у формі конфедерації) Росії і поділяв його національну програму.

Проте розходження в оцінці М. Драгоманова між Грушевським і Франком існували. Останній від беззастережного пієтету Драгоманова, коли той ще був живий, прийшов ледь не до повного критичного перегляду його суспільно-політичних поглядів, коли той помер. Та далеко не в усьому І. Франко мав рацію, зокрема, публікуючи на сторінках «Літературно-наукового вісника» у 1906 р. статтю «Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова», як не все було справедливим і в «Причинах до історії України — Русі» (1912 р.) щодо оцінки особи Драгоманова, даної М. Грушевським в «Очерке истории украинского народа». І. Франко в даному разі применшив значення національних, загальнолюдських і соціалістичних ідей у світогляді Драгоманова, коли прямо не погодився з тим, що написав М. Грушевський (М. Драгоманов був «неустанним и очень резким проповедником европеизации, народовства и украинофильства, сообщения ему прогрессивного характера, социального содержания в духе умеренного (постепеновского) социализма»²⁶.

А втім і в опублікованій трохи раніше (1910 р.) синтетичній праці «Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р.» І. Франко не виявив належної послідовності в оцінці творчого доробку М. Драгоманова. З одного боку, він визнав як практично неспроможний складений Драгомановим проект розв'язання національного питання в Російській імперії, викладений у спеціальній програмній праці «Свободный союз» («Вільна спілка»), вважаючи, що запропонований у ній адміністративно-територіальний поділ усієї країни недостатньо враховував уже існуюче етнічно-національне розмежування²⁷. Навпаки, відомий український соціал-демократичний публіцист та історик М. Лозинський цілком переконливо довів, що «сей погляд Франка невірний, бо в Драгоманова автономія області власне рівнозначна з автономією тої національності чи частини національності, яка живе в тій області... Драгоманов ділив українську землю в Росії на 4 автономні області*. Одначе всі ті області мали бути національно одноцільні»...²⁸. В іншій своїй праці М. Лозинський писав: «Виступати з таким закидом, значить, не бачити драгоманівського принципу переміни Росії на федерацію. Область у програмі Драгоманова не є національно мішана, як автономні області в Австрії («коронні краї»), а національно одноцільна, значить автономія області в нього рівнозначна з автономією національності, а тільки область нерівнозначна з цілою національною територією»²⁹.

З іншого ж боку, оцінка творчого доробку Драгоманова в цілому, яку дав Франко у «Нарисі історії українсько-руської літератури до 1890 р.», відзначається чи не апологетичною піднесеністю, яка, що правда, має реальні підстави. «Уся його діяльність — зазначає, зокре-

²⁵ Франко І. Я. Зібрання творів. — Т. 47. — С. 702.

²⁶ Франко І. Я. Причинки до історії України — Русі // Там же. — С. 452.

²⁷ Франко І. Я. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 рр. // Там же. — Т. 41. — С. 407.

* Поліська, Київська, Одеська і Харківська. — В. С.

²⁸ Лозинський М. Люди: Біографічно-літературні нариси. — Львів, 1909. — С. 10—11.

²⁹ Лозинський М. Польський і руський революційний рух і Україна. — Львів, 1908. — С. 42.

ма, І. Франко, — була одною великою проповіддю невтомної праці для добра і підвигнення рідного народу. ...Аж надто часто противники не вміли чи не хотіли в тім різкім та невмолимим полемісті добачити гарячого серця, що боліло над сумним станом рідного краю»³⁰.

М. Грушевський же і після критики І. Франка на його адресу залишився прихильником Драгоманова, особливо відзначаючи його вирішальний вплив на тих діячів галицько-українського політичного руху, які «хотіли йти далі в тіснім союзі з поступовими елементами російської України і разом з ними — з поступовими європейськими напрямками, бажали на українським національним ґрунті перебудувати суспільні, політичні і економічні відносини в дусі справжнього демократизму і соціалізму»³¹.

1917 р., коли широкі народні маси на Україні піднялися на революційно-демократичну перебудову всього суспільно-політичного ладу і Грушевський як голова новоствореного найвищого представницького органу — Центральної Ради — опинився в центрі історичних подій, переслідуване, заборонюване і тавроване з різних позицій ім'я Драгоманова стало символом масового українського національного руху. Тоді в українській національній свідомості утвердилося переконання, що «великий дух Драгоманова тріумфує», що «держава Української Центральної Ради — це овоч засіяних Драгомановим ідей українського соціалізму»³². Як слушно зазначав один з найвідоміших в сучасній українській діаспорі знавців історії українського національного руху І. Лисяк-Рудницький у своїй невеликій за обсягом, але глибокій за змістом статті «Михайло Драгоманов», «відгомін вчення Драгоманова незаперечений у багатьох ситуаціях української революції 1917—20 років, наприклад, у федералістичних тенденціях Центральної Ради, у спробах організування об'єднаного фронту народів кол. Росії (Конгрес Національностей у Києві, 1917), у трактуванні проблеми національних меншостей тощо»³³.

Саме в комплексі демократичних і соціалістичних ідей, поєднання яких було характерним для світогляду Драгоманова і позначилося на його національно-федералістичній програмі, розвивався революційний процес у 1917 р. на Україні. Винесене ним уперше в 1881 р. на широкий громадський розсуд питання про ставлення російської громадськості до «українського питання» знову вийшло на порядок денний. Знаменно, що у «Відродженні нації» В. Винниченка — цій узагальнюючій праці про боротьбу «українства за визволення своєї нації під час і після «Великої Російської революції»³⁴ — є розділ під красномовним заголовком «Революційне руське громадянство в українському питанню». Автор не тільки розвинув у ньому улюблену історико-публіцистичну тему М. Драгоманова, а й прямо послався на найґрунтовніший виклад її в «Исторической Польше и великорусской демократии»³⁵.

Живий інтерес до творчого доробку М. Драгоманова після політичного краху Центральної Ради не вичерпався і у М. Грушевського. Він виїхав за кордон з метою заснувати в Женеві Український соціологічний інститут, «щоб зв'язати перші кроки його діяльності з традицією праці Михайла Драгоманова в 1870—1880-их роках»³⁶. І хоч

³⁰ Франко І. Я. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р.— С. 483, 484.

³¹ Грушевський М. Ілюстрована історія України.— К.; Львів, 1913.— С. 510—511.

³² Чехович К. Шкідливі думки Михайла Драгоманова.— Перемишль, 1938.— С. 5.

³³ Лисяк-Рудницький. Між історією й політикою: Статті до історії та критики української суспільно-політичної думки.— Мюнхен, 1973.— С. 106.

³⁴ Винниченко В. Відродження нації.— Київ; Відень, 1920.— Ч. 1.— С. 9.

³⁵ Там же.— С. 58.

³⁶ Ріпецький С. Український соціологічний інститут у Відні та Український інститут громадознавства в Празі // Українці в американському та канадському суспільствах: Соціолог. зб. Зредагував В. В. Ісаїв.— Джерсі-Сіті, 1976.— С. 296.

до Женеви Михайлу Сергійовичу не вдалося дістатись, він заснував омріяний інститут у Відні. За ініціативою Грушевського було організовано урочисте відзначення Українським соціологічним інститутом 25-річчя з дня смерті Драгоманова. М. Грушевський виголосив тоді доповідь «Драгоманов у політичній і національній розвитку українства», а М. Шаповал — «Соціалістичний світогляд М. П. Драгоманова»³⁷. Отже, річниця не пройшла ні повз увагу тих, хто переміг у громадянській війні і боровся за встановлення Радянської влади на Україні, ні тих, хто змушений був емігрувати.

На еміграції М. Грушевський зробив і свій особистий вагомий внесок у драгомановознавство. 1922 р. у Відні вийшов упорядкований ним науковий збірник «З починків соціалістичного руху. Мих. Драгоманов і женеvський соціалістичний гурток». Крім дуже цінних першоджерельних матеріалів, у тому числі вперше опублікованих українською мовою перекладів статей М. Драгоманова із західноєвропейської (німецької і французької) преси, спогадів про нього одного з лідерів німецької соціал-демократії Е. Бернштейна та С. Подолинського й ряду інших документів та матеріалів, до збірника ввійшла простора розвідка самого упорядника — «З починків українського соціалістичного руху. Начерки і фрагменти».

Коли М. Грушевський повернувся на Україну, матеріал із названої розвідки він використав для ґрунтовної ювілейної статті про М. Драгоманова, опублікованої у журналі ВУАН «Україна». Найпримітнішими у ній видаються такі положення: 1) загальна (і саме в аспекті ставлення до «українського питання») оцінка діяльності Драгоманова, який віддав «всю свою енергію і всі засоби свого інтелекту, аби нагадувати широкому культурному світові в найтемнішу добу українського життя, що Україна живе, не вмерла — і не вмере, не вважаючи на всі царські гнобительства і проскрипції»; 2) застереження, що не можна змішувати докупи те, що говорив чи писав Драгоманов у 60-х роках і у 80-х; 3) цитування Кузьми Котова («Записки землевольца». ДВУ, 1925), який «коротко, але досить влучно» охарактеризував головні тези суспільно-політичних поглядів Драгоманова, серед яких була й така: «Що ж до України, то... вона може добитися свободи тільки в союзі з іншими народами та країнами Росії, дорогою федералізму, а не сепаратизму»³⁸. Нарешті, привертає увагу узагальнюючий висновок з опублікованої у тому ж номері «України» рецензії М. Грушевського на видану 1924 р. книжку Д. Заславського «Михаил Петрович Драгоманов. Критико-биографический очерк» (рецензент оцінює її як «замітне явище в небагатій літературі про Драгоманова — мабуть, найцінніше, що вийшло про нього на російській мові»): «Літературно-політична спадщина Драгоманова останеться для нинішніх поколінь історичним документом, повним значення, в котрім можна багато навчитися, як взагалі в історії, — але не може бути рецептою національної політики»³⁹.

Гадаємо, що всі згадані вище положення з праць Грушевського можуть служити методологічним орієнтиром і нинішнім дослідникам поглядів Драгоманова з національного питання взагалі і українського — зокрема. А без ґрунтовного вивчення цього найважливішого аспекту його світогляду не можна повно і всебічно визначити роль і місце в історії України цього одного з її найвидатніших суспільно-політичних і культурно-наукових діячів.

Одержано 31.05.91

³⁷ З починків українського соціалістичного руху. Мих. Драгоманов і женеvський соціалістичний гурток. Зладив М. Грушевський.— Відень, 1922.— С. 3.

³⁸ Грушевський М. Місія Драгоманова // Україна.— 1926.— Кн. 2—3.— С. 3, 4, 13.

³⁹ Там же.— С. 221.